

РОЗДІЛ II ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Бурдяк В. І.

КОНФЛІКТНІСТЬ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

Contradictions in the ethno-national causes of the political relations in the context of social discourse.

Contradictions in the ethno-national causes and their influence on the development of the political relations in the post-socialist states in the context of social discourse are analyzed in the article. The author points out existing scientific and methodological approaches to the political relations, connected with the way in which the political system is functioning, with the dynamics of the group rivalry for the statuses and power resources, with the behavioral characteristics of the subjects' realization of their goals etc. During the conceptual modifications political relations reflect real intercourse between the subjects of the political life created as a result of the influence of the different internal and external factors.

Political subjects bring certain constantly changing stereotypes, goals, interests into the relations with the other parties. Ethnic factor plays an important part in the political relations, it is the basis of the nation's psychological structure, it defines the peculiarity of the environment, psychology of a certain individual and group, promotes the formation of a peculiar type with dominating political preferences, methods and ways of obtaining its goals.

Сучасні процеси глобалізації, що охопили світ у всіх його різноманітних зв'язках і взаємодіях, мають фундаментальний характер. Локальність і автономність буття того чи іншого суспільства відходять у минуле, соціальний дискурс культур, у тому числі контроверсних — як за змістом, так і за способом функціонування та відтворення, — об'єктивно універсалізується. Суперечності цих процесів також втрачають локальність проявів. Будь-який конфлікт

стає значною мірою цивілізаційним, глобальним за характером, що несе загрози стійкому існуванню всього людства. Якщо додати до цих особливостей сучасного соціального простору й якісно нові ресурси та засоби (включно й інформаційні) соціального дискурсу, то стає зрозумілою масштабність проблем, з якими стикається сучасний світ. Зазначаючи принциповість даного контексту сучасних цивілізаційних процесів, А. Я. Анцупов та А. І. Шипілов цілком справедливо пишуть про існуючу дихотомію ХХІ століття: «Або воно стане століттям конструктивного вирішення конфліктів, або буде останнім століттям в історії цивілізації»¹. Незважаючи на категоричність даної тези, вона не позбавлена підстав. Очевидно, що вирішення колізій цього століття, вимагає адекватних й інструментально ефективних засобів політичного, економічного, соціального та духовно-пізнавального характеру, тобто сучасне соціальне пізнання вимагає операбельних знань з широким набором прикладних ресурсів, здатних адекватно інтерпретувати логіку соціальних процесів і виробляти певний інструментарій необхідної корекції й управління ними.

Зазвичай багатогранним явищем є й політичні відносини. Одні вчені ототожнюють їх загалом з політикою (Р. Дроуз), інші корелюють їхній зміст з характером функціонування політичної системи (Т. Парсонс), з динамікою суперництва груп за статуси і ресурси влади (Р. Дарендорф), з поведінковими параметрами реалізації суб'єктами своїх інтересів і цілей (Ч. Мерріам) тощо. Різні інтерпретації політичних відносин відображають їхні джерела, стан, елементи. Проте, при всіх концептуальних модифікаціях загально-визнано, що політичні відносини відображають реальну взаємодію суб'єктів політичного життя, яка склалася не у зв'язку з намірами лідерів чи програмами партій, а внаслідок впливу різноманітних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Реалізуючи свої специфічні ролі і функції, політичні суб'єкти вносять у взаємини з іншими сторонами певні стереотипи, новації, цілі, інтереси, стимули, мотивації, які постійно змінюються. Модифікації станів і елементів політичних відносин виключають якусь заданість, визначеність у взаємозв'язку подій, явищ, ситуацій. Щодо розвитку політичних відносин, зауважимо, що вони зумовлені рядом детермінантів, серед яких важливе місце посідає етнічний чинник, виступаючи основою психологічного складу нації, визначаючи особливості середовища, психології конкретної особистості і групи. Він сприяє формуванню в них певного

типу з домінуючими політичними перевагами, методами і способами досягнення своїх інтересів.

Для постсоціалістичних країн і, зокрема для України, кінець ХХ — початок ХХІ ст. — це період демократизації політичних систем та суспільних відносин, а водночас і загострення міжетнічних проблем. З політичної точки зору більшість випадків загострення етнічних проблем у сучасному світі пов'язана з послабленням зв'язків вищого порядку, які об'єднують людей у наднаціональні групи. Так, лишень послабились міждержавні зв'язки постсоціалістичних країн наприкінці 1980-х рр., як відчутно зросла національна самосвідомість і, відповідно, виникли демократичні та національні рухи. На теренах колишнього СРСР (Україна, Молдова, Грузія, Латвія, Литва, Естонія тощо) та й у постсоціалістичних країнах ЦСЄ (Румунія, Болгарія, Словаччина, Чехія) вони спочатку вимагали відокремлення в культурній сфері (відродження національних мов, відновлення навчання цими мовами, створення національних ЗМІ тощо), а згодом перейшли до відкритих вимог політичної незалежності і державного суверенітету. Динамічний розвиток діяльності демократичних і національних рухів, зрештою, вплинув на утворення самостійних держав і краху інтернаціональних, які правлячі лідери намагалися розбудувати на наднаціональній, соціально-класовій основі.

Вважаємо, що нації як специфічні суб'єкти політики, надають процесам формування і розподілу державної влади особливої складності і своєрідності. Пов'язані з ними образи Батьківщини, патріотизму сьогодні можна віднайти у вимогах практично всіх (*лівих* чи *правих*) партій, які ініціюють суттєві зміни в політичних відносинах. Аналіз свідчить, що визначення партіями власних програмних цілей щодо даного питання і усвідомлення шляхів їхнього досягнення насамперед залежить від розуміння нації як специфічної суспільної групи.

У Стародавньому Римі поняття *нація* (від лат. *natio* — народ) використовували при назві невеликих народностей, застосовуючи водночас і поняття *етнос* — грецьке визначення племені (спільноти людей), об'єднаних кровною спорідненістю, зовнішньою подібністю, мовою і територією. Згодом термін *нація* використовували вже при характеристиці наслідків злиття кількох етносів, міграції, захоплення територій чи об'єднання земель. Однак трактування поняття в теоретичному і практичному значенні було значно ширшим. Часто воно означало й етнічну спільноту, і все

населення держави, а наприклад, в англійській мові — це й державу. О. Соловйов пише, що, спираючись на праці деяких вчених сучасних наукових шкіл, навіть у міжнародних документах поняття *нація* і *етнос* використовують як синоніми².

У сучасній науковій думці, поряд з розвитком теоретичних уявлень про націю як про специфічного і досить складного політичного актора, склалося й інше тлумачення — як про витвір буденної свідомості, що ускладнює аналіз реальних політичних процесів. Так, К. Поппер вважав, що «нації, раси, лінгвістичні групи» є «чистою вигадкою», яка не має жодного наукового і політичного значення³. До такої ж думки схилився його послідовник К. Вердері, вказуючи, що використання цього поняття в науковому аналізі досить ускладнене. Подібного підходу дотримуються і російські вчені В. Тішков⁴ та Г. Здравомислов⁵, заперечуючи реальне існування нації, і розглядають це поняття як метафоричне відтворення етнокультурної реальності. Проте конфліктність, яка притаманна етнонаціональним чинникам політичних відносин і дедалі частіше проявляється за сучасних трансформаційних умов у країнах, які розвиваються шляхом демократії, підтверджує, що конфлікт є іманентною властивістю життєдіяльності суспільства на всіх рівнях її організації. Реальна практика істотно розширила уявлення всіх соціальних наук про свій предмет і закономірності його функціонування та розвитку. Констатуючи цей факт, «Міжнародна соціологічна енциклопедія» зазначає, що «теорія конфлікту як особливий плин думки більше не існує. Її оригінальна аргументація стає загальноприйнятною: всі соціологічні теорії повинні сказати щось про повсюдність конфлікту в соціальному житті»⁶.

Водночас для людей, що ведуть діалог з владою, приєднання до таких спільнот є основою для висування реальних вимог до держави, які часто спричиняють політичні і соціальні конфлікти, зміни форм правління і організації суспільного життя громадян, переселення великих груп людей та інші масштабні політичні наслідки. Один з класиків сучасної конфліктології Л. Козер визначає, наприклад, соціальний конфлікт як боротьбу «за цінності і домагання на володіння недоступним для всіх статусом, владою і ресурсами, боротьба, в якій мета сторін полягає в нейтралізації свого супротивника, завданні йому шкоди чи його знищенні»⁷. У даному визначенні конфлікту фігурує досить помітний акцент одночасно на активність (діяльнісний початок), на предмет конф-

лікту і на спрямованість дій проти суперника. В інших випадках Л. Козер вказує і на негативне емоційне тло, що присутнє в настроях діючих суб'єктів конфлікту. Тож, маючи приклади розгортання та людських потрясінь і жертв нещодавнього російсько-грузинського конфлікту, на нашу думку, навряд чи правомірно говорити про віртуальний характер національних груп. Водночас, аналізуючи теоретичні трактування нації в сучасній соціально-політичній думці, слід визнати, що незважаючи на їхню чисельність, нині переважають два основних теоретичних підходи до її розуміння — конструктивістський та примордіалістський.

Серед прихильників першого підходу — Б. Андерсон, Е. Геллнер, К. Касьянова, В. Розенбаум, які трактують націю (результат цілеспрямованої усвідомленої діяльності того чи іншого суб'єкта) як *уявну спільноту*, як наслідок діяльності інтелектуальної еліти, що створює образи солідарності, як наслідок культивованої владою загальнодержавної солідарності тощо. Провідний представник цього підходу Е. Геллнер вважає, що основним суб'єктом, який, власне, продукує націю, — є держава: адже чітко визнаючи встановлені нею «певні загальні права і обов'язки стосовно одна одної», «групи людей стають нацією»⁸. Такого ж підходу дотримується Е. Хобсбаум, який відводить центральну роль у процесі формування націй механізмам мобілізації державними елітами етнічних почуттів своїх громадян і переносу етнічної ідентичності на рівень держави⁹. Отже, представники цього напрямку вважають, що політична діяльність, спрямована на захист уявної нації, і визнають її (діяльність) головним фактором, який створює націю як певну спільноту, підкреслюють, що на формування цієї групи держава впливає значно більше, ніж біологічна чи будь-яка інша зумовленість; вони стверджують, що така конструктивна діяльність держави повинна поєднуватися з доброю волею громадян та наявністю необхідних передумов, зокрема з певним рівнем культурної гомогенності (згуртованості) та освіченості суспільства.

Представники іншого підходу до формування нації — *німецького*, виходили з визнання її як органічної спільноти, що викристалізувалась на основі спільної культури. При такому підході і способі націєтворення особливого значення набувають етногенетичні фактори, найперше — мова, традиції і звичаї, які акцентували увагу на спільності походження людей, факторах кровного споріднення і духовної солідарності певної групи населення. Зазвичай такий підхід стимулював появу інтересів, які важко

раціоналізуються, активізував у людей ірраціональні емоції і почуття, в яких учувався *голос крові, поклик пращурів, подих рідної землі* тощо. Саме на цій основі поступово склався примордіалістський підхід, за яким нація — це спільність (група) людей, яка склалася об'єктивно і володіє цілком визначеними інтересами, існування якої не залежить від будь-яких свідомих дій. У межах примордіалістського підходу виникло чимало різних концепцій з власними *наборами* властивостей, притаманних національним групам.

На наш погляд, слід вказати й на соціобіологічні трактування (В. Рейнпольдс, В. Фалгер, Я. Він), які розвивали расистські ідеї Ж. Гобіно, Х. Мейнерса та інших, наголошували на расовій належності людей, факторах кровного споріднення, наполягали на природно-генетичному характері походження нації. У цьому розумінні, наприклад, визнані успадкованими людиною від народження ті чи інші погляди і стереотипи трактувалися як незмінні з часом, такі, що зберігали позитивне чи негативне ставлення до представників інших націй. Варті уваги також погляди Л. Гумільова, який запропонував розглядати етнічні (національні) рухи (спільноти) з точки зору наявності в них двох форм руху. Одна — біологічна, зосереджувалась на впливі географічного ландшафту, культурних факторів, взаємин з сусідами тощо; інша — соціальна — передбачала наявність особливого джерела розвитку — пасіонарності, що акумулювала людську енергію і проявлялася в поведінці конкретних осіб, які впливали на стиль і напрямок розвитку даної спільноти.

Досить цікаві, і водночас протилежні ідеї щодо вказаних вище, висловили представники культурологічного підходу (М. Вебер, Дж. Бренд), які розглядали націю як анонімну спільноту з однією культурою. Їхній послідовник, сучасний норвезький вчений Ф. Барт вважає, що етнічність (як один з проявів нації) — це форма організації культурних відмінностей, як своєрідних *маркерів*, що вказують на принципові риси етнічності, сформовані під впливом традицій, історичних, економічних та інших факторів. Усвідомлення цієї сукупності рис проявляється в розумінні людьми своєї національної ідентичності, тобто у визнанні персональної значимості своєї приналежності до цієї спільноти. При такому розумінні консолідація нації відбувалася тоді, коли люди усвідомлювали групові цінності як провідні орієнтири, що систематизували їхнє бачення світу. Визнання верховенства мови як важливого

носія й умови залучення людей до культурних цінностей, а також пріоритету природно опанованих, необхідних для життя цінностей, поєднувалося з запереченням домінуючого впливу території, на якій проживали носії даних цінностей, на зміст культурних мотивацій, традицій, життєвих стереотипів людей. Вважалося, що навіть представники різних етносів, які оволоділи і керуються однією системою цінностей, можуть розглядатися як представники однієї нації.

Це досить важливий підхід з погляду формування політичних націй у нових демократичних країнах. Адже подальший розвиток сучасних демократичних процесів в Україні та її найближчих сусідів — в Росії, Грузії, Румунії, Молдові тощо — значною мірою залежить не лише від домінуючих народів у цих поліетнічних державах, але й від етнічних груп, які представляють частину якогось народу чи національності. Як називати їх, щоб назва відповідала науковим критеріям, була зрозумілою людям і не ображала їхніх етнічних почуттів? Адже зазвичай, з визначенням характеру тієї чи іншої етнічної групи пов'язані політико-правові і політико-психологічні чинники. З погляду наукової термінології, і росіян в Україні чи Молдові, і татар у Криму, і угорців у Румунії тощо правомірно називати етнічними групами — тут у політологів труднощів немає. Але в середовищі самих національностей, а частіше — серед етнологів росіян в Україні називають народом, татар у Криму — національною меншиною; стосовно ж угорців у Румунії чи росіян у Молдові можуть бути труднощі з визначенням, оскільки їх у цих державах досить багато. Тому, на нашу думку, виважене, шанобливе ставлення до представників інших етнічних груп з боку національної більшості населення чи то в Україні, чи в Молдові, чи в Румунії, та, зрештою у будь-якій іншій країні — запорука розвитку цивілізованих етнонаціональних відносин кожного суспільства.

Одним з чинників актуалізації проблеми етноменшин у сучасному світі є її зв'язок із зростанням етнічної самосвідомості, національними рухами та динамікою міграційних процесів. На пострадянському просторі ця проблема сприймається досить гостро ще й тому, що внаслідок краху СРСР народи були поділені зовсім не умовними кордонами і для діаспор життєво важливим виявилось питання про те, громадянами якої держави вони повинні стати, тобто чи будуть вони іммігрантами, тимчасовими мешканцями чи меншинами в державах, де здавна проживають. Саме так

розглядається питання серед росіян у державах нового зарубіжжя, серед українців, грузин, молдован тощо у Росії, особливо між тими з них, хто приїхав, наприклад, до Сибіру, в Магаданську, Тюменську області чи Саха (Якутію) не на постійне місце проживання і після виходу на пенсію планував далі жити в Україні чи Молдові (а так звані *північні пенсії* їм тепер в Україні чи Молдові не виплачують).

У зв'язку з демократизацією і діяльністю правозахисних рухів питання про права громадян різних національностей для багатьох стало вже не декларативним, а цілком реальним і досить сильно впливає на політичні і соціальні відносини у суспільстві. Розглядаючи трикутник сусідніх країн — Україну-Румунію-Молдову, чи будь-яку іншу постсоціалістичну державу, зазначимо, що етнічні чинники політичних відносин мають тут свої позитивні й негативні прояви і в зовнішньому співробітництві між цими країнами, і у внутрішніх суспільних відносинах кожної з них, зокрема.

У межах багатовекторної зовнішньої політики України періоду незалежності особливо значення набули двосторонні відносини з державами-сусідами. Варто підкреслити, що в ті періоди, коли відносини між державами покращувалися — це відразу позитивно впливало на етнополітичні відносини в державах-сусідах, і навпаки — посилювалися негативні прояви у цій сфері, коли відносини ставали прохолодними. Наприклад, відносини з Румунією в цей період неодноразово погіршувалися і нині вони напружені через певні територіальні претензії щодо острова Зміїний та островів у гирлі Дунаю, які належать Україні і, без вирішення яких не може бути мови про підписання Договору про режим державного кордону та Угоди про делімітацію континентального шельфу й виняткових економічних зон між двома країнами. Ця ситуація відразу ж активізувала в суспільстві Румунії питання про інші територіальні домагання, адже серед румунського населення й досі поширена думка, що Україна не в праві володіти Північною Буковиною і румуни живуть надією повернути землі, втрачені їх державою у 1940 р. За роки демократичних перетворень у Румунії склалася багатопартійна система, в якій є цілий ряд *правих* партій. Саме вони всілякими засобами пропагують ідеї відтворення Румунії у кордонах 1940 р. Зокрема, в кінці 90-х рр. ХХ ст. ці ідеї досить широко використовувала в передвиборних кампаніях ультранаціоналістична партія *Велика Румунія*. Зауважимо, що вона займала в парламенті майже 30% місць

і була другою за чисельністю його фракцією, тобто її ідеї, програмні положення близькі і мають значну підтримку румунського електорату¹⁰.

Вкажемо й ще на один чинник — суб'єктивний, який пов'язаний з екс-президентом країни Іоном Ілієску. Він, у силу свого комуністичного минулого, вкрай болісно реагував на критику з боку правих націоналістичних і радикально-націоналістичних партій, спрямовану на його ніби-то нейтральну позицію щодо румунських територіальних прагнень. Страх бути звинуваченим у зраді національних інтересів змушував його гранично обережно підходити до вирішення територіальних питань¹¹. Тому, як наслідок, румунська дипломатія при І. Ілієску займала куди жорсткішу позицію щодо України, ніж при попередньому президенті Румунії — Емілі Константінеску. Чинний президент Румунії Траян Басеску продовжує таку ж державну політику щодо Північної Буковини, як і І. Ілієску. Складне переплетіння внутрішніх і зовнішніх політичних відносин у Румунії цього періоду — бажання стати членом НАТО і Європейського Союзу (тобто, поряд з іншими вимогами до членства в цих організаціях, обов'язковою також є відмова від будь-яких територіальних претензій), суспільні настрої, чинник І. Ілієску, а згодом і проблема Дунаю, мали досить сильний вплив на громадську думку та на позицію румунського МЗС. За словами українських експертів, на переговорах між двома державами впродовж постсоціалістичного періоду, румунські дипломати демонстрували намір модифікувати лінію проходження кордону. При цьому вони на словах визнавали непорушність останньої, а на практиці керувалися наступним принципом: закласти в договір про режим державного кордону положення, спроможні в майбутньому його *розхитати*, що дозволило б румунам претендувати на частину території України. Прикладом може служити історія з п'ятьма українськими островами у гирлі Дунаю. З ними у Бухаресті пов'язували долю майбутнього Договору та пропонували, щоб два з п'яти островів відійшли до Румунії. Звичайно, МЗС України також не міг погодитись з тим, щоб віддати частину своєї території. Як наслідок, у 90-х рр. XX ст. відбулася ціла низка переговорів, але вони не зрушили переговорний процес — сторони залишилися на власних позиціях.

Особливе місце у відносинах з державами-сусідами України займає Республіка Молдова, яка визначається як один з найважливіших партнерів. «Відносини Молдови і України оцінюються

аналітиками як добрі. Суперечливих точок дотику небагато. Молдова — серед небагатьох країн СНД, які з більшості питань Співтовариства підтримують Україну»¹². За роки незалежності у Молдові відбулося чимало подій — ухвалені закони «Про статус державної мови Молдавської РСР» і «Про функціонування мов на території Молдавської РСР», за якими молдавську мову перевели на латинську шрифтову основу (1989); парламент прийняв Декларацію про суверенітет Молдови (1990); прийняв нову назву «Республіка Молдова» (1991); проголошено незалежність і утверджено новий державний прапор — триколон (1991). О. Пономарьов вказує, що в Молдові «активно діяв Народний Фронт Молдови, який безперечно активізував державотворчі процеси в республіці, підняв рівень свідомості пересічних молдаван. Та не обійшлося без перегинів. В умовах, що склалися, ключові фігури політичної та інтелектуальної еліти Народного Фронту стали відкрито говорити про об'єднання з Румунією. І хоча підтримка румунського уряду щодо об'єднання була перебільшена, політичні та етнічні конфлікти між західним і східним берегами Дністра почали загострюватися... Все це призвело до придністровського сепаратизму»¹³.

Загострення етнічних і політичних розбіжностей між Молдовою та Придністров'ям спричинило конфлікт, у результаті якого Придністров'я виділилося в окреме політичне, економічне та культурне утворення. Відкрита позиція Народного Фронту Молдови щодо об'єднання з Румунією значно вплинула на розвиток конфлікту, втягнула в нього слов'янське населення Придністровського регіону, де росіяни й українці складають більшість, Чотирнадцяту російську армію, молдавську армію, поліцію та внутрішні сили Молдови. Кровопротиття тривало до середини липня 1992 р., аж поки президенти Молдови і Росії не підписали угоду про припинення вогню. Окремі збройні сутички ще тривали певний час, а коли об'єднані миротворчі сили Росії, Придністров'я і Молдови не зайняли позиції, ситуація поліпшилась. Так, на обох берегах Дністра була створена зона безпеки. План, розроблений при домінуючій участі Росії, закріпив існуючі кордони¹⁴, але не вирішив питання. Переговорний процес для вирішення Придністровського конфлікту періодично відновлювався за участю посередників, які аналізували основні договори та меморандуми, підписані сторонами конфлікту за пропозицією посередників. Політика України, Росії та Румунії щодо первинних об'єктів (Молдови та Придністров'я) не була постійною в сфері їх національних інтересів,

змінювалася внаслідок комплексу взаємопов'язаних подій міжнародного та внутрішнього характеру, і це зумовило різну ступінь їх участі в процесах врегулювання. Водночас, застосування посередниками дипломатичних заходів у ході розв'язання конфлікту дало можливість уникнути численних людських жертв та економічних втрат, що стало найбільшим позитивом.

Таким чином, аналіз проблеми засвідчує, що конфліктність етнопонаціональних чинників політичних відносин у постсоціалістичних країнах у контексті соціального дискурсу процесу демократизації не просто виходять з визнання наявності нації та її особливих інтересів, але, до певної міри, і підштовхує до появи претензій на перевагу національно орієнтованих потреб над всіма іншими сподіваннями та задумами людей. Висока оцінка національних пріоритетів зазвичай поєднується з ідеями незалежності, що в свою чергу практично постійно викликає до життя вимоги отримання певної частини державного суверенітету і його політико-адміністративного закріплення. Конкретно це може означати надання нації певної автономії в межах держави і навіть появу самостійного державного утворення. Враховуючи високе політичне значення національних рухів у сучасних державах, їхній широкий громадський резонанс, у ряді випадків етнопонаціональні чинники використовують як політичне прикриття для отримання влади цілком іншими соціальними силами. Така інструментальна форма етнопонаціональних чинників досить часто стає зброєю проникнення на політичну арену тих сил, які не зацікавлені в публічному розголошенні і розкритті перед громадською думкою своїх дійсних намірів та цілей.

¹ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. Учебник для вузов. 3-е изд. — СПб, 2007. — С. 11.

² Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. — М.: Аспект Пресс, 2000. — С. 169.

³ Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона. Пер. с англ. под ред. В.Н.Садовского. — М.: Феникс, 1992. — С. 357.

⁴ Тишков В. А. Этничность и власть в полиэтнических государствах. — М, 1994.

⁵ Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М., 1997.

⁶ The International Encyclopedia of Sociology / Ed. by M. Mann. — N.Y.: Continuum, 1984. — P. 62.

⁷ Козер Л. А. Основы конфликтологии. Учебное пособие / Пер. с англ. А. А. Крашевского и М. В. Сорокина. — СПб, 2001. — С. 6.

⁸ Геллнер Э. Нации и национализм. — М., 1991. — С. 35.

⁹ Хобсбаум Э. Дж. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хорх и др.; Пер. с англ. и нем. — М.: Праксис, 2002. — С. 332–346.

¹⁰ Дзеркало тижня. — 2001. — 10 листопада.

¹¹ Биткова Т. Г. «Левые» в посткоммунистической Румынии // Партии и движения Западной и Восточной Европы: теория и практика. — М., 1997. — С. 163.

¹² Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Ред. кол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К., 1998. — С. 242.

¹³ Пономарьов О. Федералізація Молдови: вихід з придністровської кризи // Людина і політика. — 1999. — № 4. — С. 23–24.

¹⁴ Петрова І. В. Зовнішньополітичні чинники врегулювання Придністровського конфлікту. Автореф. Дис. канд. політ. наук. — Чернівці, 2007. — 20 с.